

Nemožnost konca filozofije

I. Tò thaumázein

CVETKA TÓTH

Ernst Bloch (1885-1977)¹ je, kot so priznali že njegovi mladostni sodelavci, fenomen, ker lahko filozofira tako, kot da bi celotna današnja filozofija ne obstajala, tj. na način, kakor je filozofiral Aristoteles ali Hegel.² Proti koncu svojega življenja, eno leto pred smrtjo, je to tudi sam izrazil z besedami: "Jaz sem filozof, ki prebiva v svoji lastni filozofski stavbi."³

Bloch je umrl 4. VIII. 1977 leta v Tübingenu, star 92 let. To je dolga, zelo dolga življenjska pot, ki jo je prehodil filozof Ernst Bloch s svojo pokončno, vzravnano hojo. Ob tem se lahko vprašamo, odkod je izvirala ta pokončnost. Od tega, kar je Bloch ustvaril in zapustil, je treba omeniti njegovo trdno in neomajno vero v obstoj filozofije, tudi v sedanjem času, in v moč filozofiranja, ki je dana vsem ljudem v vseh časih. Mislim, da je to dejstvo nemajhen razlog za to, da je pustil za seboj bogato filozofsko dediščino. V postumno objavljenem delu iz leta 1982 z naslovom "Denken heißt Überschreiten", ki sta ga izdala njegova žena Karola Bloch in Adelbert Reif, je objavljen pogovor, ki ga je z Blochom vodil Reif.⁴

Izhodišče za pogovor sta sogovornika izbrala aktualno filozofsko temo, razmišljanje o "koncu filozofije". Gre za temo, ki je vznemirila mnoge sodobne filozofe, in tu je troje omembe vrednih del: *Ist die Philosophie am Ende* (Karl Jaspers, 1961), *Das Ende der Philosophie und die Aufgabe des Denkens* (Martin Heidegger, 1969), *Wozu noch Philosophie* (Jürgen Habermas, 1971). Vprašanju, če je filozofija danes dejansko na koncu, kot to verjamejo nekateri njeni predstavniki, Bloch ni pritrdil, nasprotno, zelo odločno se je temu stališču uprl in protestiral. V teh njegovih protestnih razmišljanjih ni zaslediti polemične diskusije s posamičnimi stališči iz treh prej omenjenih del.

¹ V pričujočem prispevku gre za krajšo študijo o Blochovih nazorih v zvezi z njegovim pojmovanjem čudenja. Problemski okvir te študije je njegovo prepričanje v nemožnost konca filozofije, ki ga je vehementno utemeljeval ravno s čudenjem. Čudenje je tako podlaga za nastanek filozofije in hkrati njen trajni temelj. Študija je razdeljena v dva samostojna sestavka. Prvi je naslovljen TÒ THAUMÁZEIN, drugi PODOBA NEKONSTRUIRANEGA VPRAŠANJA.

² Glej Georg Lukács: *Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog*, Suhrkamp, Frankfurt 1981, str. 59.

³ Arno Münster (Hrsg.): *Tagträume vom aufrechten Gang. Sechs Interviews mit Ernst Bloch*, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 101.

⁴ Pogovor je objavljen kot: "Das Zeitalter des Systems ist abgelaufen". Ein Gespräch mit Adelbert Reif. Glej: Karola Bloch, Adelbert Reif (Hrsg.): "Denken heißt Überschreiten". In memoriam Ernst Bloch (1885-1977), Ullstein, Frankfurt 1982, str. 17-26.

Ideja o koncu filozofije je pri nekaterih sodobnih mislecih prešla skoraj že v nekakšno verovanje, kar pa je za Blocha manj pomembno. Pri tem gre le za dobrodošel izgovor za lastno miselno nemoč in nesposobnost filozofa, ki se je izčrpal in se samo ponavlja, svari Bloch. Filozofija ostaja do zaklinjalcev konca filozofije po Blochu ravnodušna. Vse napovedi o koncu filozofije v drugi polovici 19. stol. - in teh napovedi ni bilo malo - je filozofija preživela. Samo lastno epigonstvo lahko napoti nekega filozofa do sklepa, ki je za filozofijo in njen nadaljnji razvoj nepomemben.

Odkod Blochu njegovo tako zelo suvereno prepričanje v nemožnost konca filozofije? Najprej je tu zanj nesporno dejstvo, da vprašanja, ki jih filozofija postavlja, ostajajo, ker niso enkrat za vselej in dokončno rešljiva. Predmet, s katerim se filozofija ukvarja, in konkretni filozofi, je po tej plati trajen. Kot drugo, kar bistveno oblikuje Blochovo samostojno filozofsko držo, imenovala bi jo kar z izrazom blohovska drža, kaže njegova naslednja izjava: "Tako kot prej je tudi zdaj veliko čudenje in osuplost, thaumázein začetek filozofije, kot to pove Aristoteles, čudenje, ki vedno napreduje, in je zato čisto vseeno, če so nenadjarjeni žrtev cenene modne norosti."⁵ Trajni temelj filozofije in filozofiranja ostaja po Blochu v dejstvu čudenja, strmenja, kar je že Platon nekoč poimenoval z izrazom tò thaumázein.

Čudenje, strmenje⁶ omogoča Platonu v njegovem dialogu Theaitetos (155 D) opis filozofovega miselnega dojemanja oziroma resnice človekovega mišljenja kot vseprežemajoče miselne strasti (tò páthos), ki filozofiji namenja celo posredniško funkcijo med nebom in zemljo⁷. Po Platonu je "thaumázein in čisto nič drugega arhé za filozofijo". Tudi Aristoteles je to izrazil v Metafiziki (982 b) s trditvijo, da "tako kot nekoč tudi še sedaj napoti ljudi do filozofiranja ravno čudenje". V tem je arhé za filozofijo, kot njen trajni temelj, podlaga in izvor. Zato je po izrecnem opozorilu Karla Jaspersa⁸ treba thaumázein pojmovati kot izvor filozofije in manj kot začetek. Jaspers namreč s tem razlikovanjem želi pojasniti, kaj sploh omogoča, to pa je ravno izvor, zgodovinsko ugotovljiv začetek nastanka filozofije.

Izvor potrebe po filozofiji in filozofiranju je mogoče razumeti z dejstvom obstoja stvarnosti, sveta in človeka, ki se čudi, občuduje, strmi, je prevzet zaradi dejstva, da je svet, da je to in ono, ne pa, da ničesar ni. Ravno s pomočjo čudenja, strmenja nad svetom in tem, kar je in obstaja, prične človekova misel napredovati v smeri iskanja resnice, smisla. Kaj je po svojem bistvu to, kar je? In tak način človekovega dojemanja, razmišljanja in iskanje resnice velja še danes in dokler bo človek, tudi ne bo preminila ta njegova odlika, da lahko razmišlja, se čudi, strmi. Ko Aristoteles govori o tem, čemu so se najprej čudili ljudje, pove, da so to bile na začetku povsem enostavne stvari, dosegljive v njihovem neposrednem okolju. Thaumázein seveda napreduje do zelo oddaljenih in celo nedosegljivih stvari, kot so planeti, sonce, mesec, zvezde in čudenju se

⁵ Ibidem, str. 18.

⁶ Ustaljen slovenski izraz za thaumázein (tò thaumázein) je čudenje, čeprav bi bil morda izraz strmenje primernejši. Najpogostejši izrazi, ki jih uporablja Ernst Bloch v nemščini so Staunen, Verwunderung, Stutzen, staunendes Verwundern, das fragende Staunen. Že v prvi izdaji Duha utopije razume čudenje v tejle opisni formulaciji: "Die Gestalt der unkonstruierbaren Frage" oziroma podoba nekonstruiranega vprašanja. Najbolj "blohovski" odgovor na vprašanje, kaj je vsebina čudenja, njegova dokončna simbolna intencija, je podan ravno s tem "nekonstruiranim vprašanjem". To pa je zelo pomembna predpostavka za konstrukcijo Blochove lastne filozofske stavbe.

⁷ Na istem mestu v Theaitetu Platon sam pojasnjuje, iz katerih mitoloških virov dobi prisposodbo za posredniško funkcijo filozofije. Posrečena se mu zdi namreč tista trditev, ki pravi, da je Iris - krilatata boginja, božja poslanka - hči zemeljskega očeta, po imenu Thaumás; od tu Platonu podlaga za izraz čudenje.

⁸ Glej Karl Jaspers: Was ist Philosophie? Ein Lesebuch, DTV, München 1986, str. 39.

pridruži še dvom, če lahko spoznamo dogajanja na teh stvareh. Tako Aristoteles opozori, da tisti, ki se čudi in dvomi, ugotavlja samo to, da nečesa pač ne ve. Ker po njegovem prepričanju "vsi ljudje po naravi težijo k védenju", kar je že prvi, začetni stavek Metafizike (980 a), je za človekovo znatiželjnost in napredovanje spoznavanja v smeri spoznanja resnice dvom ravno tako ustvarjal.

Človek razmišlja, če so stvari po svojem bistvu to, za kar se na zunaj kažejo, če sovpadata njihova bit in bistvo. Pojavi se dvom, mar je to, kar je, po svojem bistvu dobro in ali ne bi moglo biti še boljše. Misel tako dano presega in v tem smislu je tudi Bloch izoblikoval svoje razumevanje mišljenja z zapisom: misliti pomeni presegrati.

Za razliko od Platona in večine drugih filozofov, ki čudenje postavljajo samo na začetek, Bloch opredeli svoje razumevanje te kategorije z naslednjim: "Platon je imenoval čudenje za začetek filozofije; vendar pa čudenje ni samo njen začetek, temveč prav tako njena sredina in njen odprti konec, saj kulminira na koncu."⁹ S to trditvijo je Bloch sam podal svoje temeljno stališče in razumevanje čudenja in vsak poskus razumevanja in razlage celotne Blochove filozofije to mora upoštevati. Takó njegovo odločno odklanjanje ideje o koncu filozofije, podoba nekonstruiranega vprašanja, pojmovanje utopije, upanja, temelji na čudenju.

Ko Bloch podaja svoj odgovor na vprašanje, kaj je filozofija, v krajšem sestavku z naslovom *Was ist Philosophie, als suchend und versucherisch?* (1955), poudari, da je tak odgovor težko podati, saj je definicij filozofije skoraj toliko, kot je filozofov. Toda to je navsezadnje tudi manj pomembno, pomembnejše je doumeti to, kar filozofijo omogoča in jo hkrati ohranja. Filozofija prične z razmišljenjem in čisti materializem, v pomenu, da človek najprej preživi in se ohranja, po Blochu, spodbuja človeka misliti. Iz te potrebe izhaja čudenje, sprašujoče čudenje s svojo ostjo, osuplost, ki se sprašuje: zakaj je sploh nekaj in ne nič?

"Prva, čista filozofska luč", se kot tisto, kar prežema čudenje, pojavi pri Talesu in takratnih grških mislecih. Kar se iz Blochovega poskusa odgovoriti na vprašanje, kaj je filozofija, lahko razbere¹⁰, je njegova ugotovitev, da je ta misel filozofija zato, ker ni dopustila, da bi prva luč v njej ugasnila. Ti misleci začudenja niso pozabili in zanemarili. V njihovem iskanju in spraševanju ostaja prvotna ost prisotna in tudi mora biti; kjer tega ohranjanja ni, tam čudenje ni dovolj globoko, sproža pa se vsakokrat na nečem novem in še neodkritem. Kot trajni vir in možnost filozofiranja je ravno v ohranjanju zavesti o čudenju, s pomočjo katerega je nekoč mišljenje napredovalo k pojmu.

Če Bloch dopušča konec filozofije pri nekem konkretnem filozofu zato, ker je ta v svojem mišljenju dopustil, da mu je čudenje ugasnilo, pa nasprotuje možnosti konca filozofije kot take. Kako? Za Blocha je nemožnost konca filozofije najprej pogojena preprosto z dejstvom, da človek biva in da razmišlja. Kot je povedal Adelbertu Reifu, filozofija sama traja tako dolgo kot njeni problemi, ki niso zgolj njeni problemi, temveč problemi sveta, svetovne biti, ki jih filozofija reflektira in obravnava. Četudi bi ljudje trdili, da filozofije ni več ali da ni možna, svet še vedno obstaja in ostaja filozofsko skrivnosten. Tu je mesto za filozofsko razmišljanje in ne za epigone. Že trenutek sam, v katerem govorimo, je za Blocha filozofsko pomemben in skrivnosten, poraja torej

⁹ Ernst Bloch: *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*, Band 10, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 149. Večina Blochovih del je citirana iz *Ernst Bloch Gesamtausgabe* in 16 Bänden, Suhrkamp, Frankfurt 1977.

¹⁰ Glej Ernst Bloch: *Was ist Philosophie, als suchend und versucherisch?* (1955). Cit iz Ernst Bloch: *Philosophische Aufsätze zur objektiven Phantasie*, str. 395-401.

filozofijo, ki se ne sprašuje o miselni nemoči nekoga, ki se vanj ne more vživeti. Da ne gre pri tem za nekakšno Blochovo življenjsko spoznanje, za rezultat njegove misli, temveč za načelno filozofsko izhodišče, je dokazljivo iz del, ki jih je na to temo pisal že štirideset let prej. Tako že v Duhu utopije v prvi (1918) in drugi verziji (1923) in nikakor ni naključje, da se je v poznejših tekstih vedno znova vračal k temu delu, kar velja še za Spuren, ko je v obliki biografske samorefleksije skušal pojasniti, kaj je topos njegove lastne nadgradnje.

Na dejstvo, da po Kantu in Heglu niso več nastali sklenjeni, v sebe zaprti filozofski sistemi, Bloch v pogovoru z Reifom samozavestno odvrne, da takih sistemov tudi pred njima ni bilo v zgodovini filozofije. Vsekakor zanimiva ugotovitev, ki zveni skoraj že kot svarilo, da smo, sicer po filozofsko prepričljivem Kantovem in Heglovem prispevku, negovali domala že nekakšen kult sistema. V sodobnem času je po Blochu mogoče govoriti o paradoksu odprtega sistema. Heideggerja smatra za filozofa, ki lahko filozofira tako, da pri tem ne potrebuje nikakršnega sistema več.

Zanimiva je Blochova kritična ocena znane in popularne Engelsove napovedi o koncu filozofije, ki se ji Adelbert Reif v pogovoru z Blochom ni mogel izogniti. Po tej marksistični napovedi naj bi filozofiji in njenemu "kraljestvu čiste misli" preostal samo nauk o zakonih mišljenja, tj. logika in dialektika. Dialektika po Blochu nikakor ni samo prestiž marksizma, nasprotno, dialektika marksizem kot tak šele omogoča. Vedenje o dialektiki je posredoval že Heraklit. To vedenje prežema filozofska zavest o čudenju in strmenju nad tem, da protislovje in nasprotje spadata k bistvu stvari samih. Zato razmišljanja o koncu filozofije v tem marksističnem kontekstu dejansko ne zaslužijo drugega kot prezir, po vzorcu stavka, ki ga je izrekel Isaak Babel: Banalnost je kontrarevolucija. Bloch je smelo upal opozoriti na to še v Vzhodni Nemčiji leta 1956 in ponovno tik pred svojo smrtjo. Zdaj je razumljiva njegova izjava, da je "propad filozofije (Verfall der Philosophie)" v nekem obdobju možen, sam opozori na filozofsko zelo neplodno obdobje v času od V. do VIII. stoletja. Toda propad filozofije zanj "ni isto kot filozofija gre h koncu" ali "je na koncu".¹¹ Četudi je protiudar v filozofiji še tako močan in represiven in kar pomeni, da je dejaven dogmatizem, po heglovskem vzoru čista lenost uma, po drugi strani pa personalizacija filozofskega vedenja, poudarjena s to ali ono karizmatično osebnostjo, dejstvo je, da je danes npr. Hegel mnogo precenjen, Bloch vidi nemožnost konca filozofije "samo s stvarjo samo", tj. s predmetom, s katerim se filozofija ukvarja, z dejstvom obstoja svetovne biti in človeka. Iz te predpostavke tudi lahko opazujemo nastajanje in oblikovanje Blochove filozofije same.

Leta 1930 je izšlo njegovo delo z naslovom Spuren (Sledi)¹². Za uvodni moto razdelka z naslovom Das Staunen je Bloch izbral prizor iz dela norveškega pisatelja Knuta Hamsuna (1859-1952), ki opisuje, kako majhna deklica doživlja trenutek, ko začne deževati. Pade prva kaplja dežja in to sproži začudenje, mišljenje postaja dejavno, napreže se, sledijo vprašanja in za Blocha je "čudenje mati spraševanja nasploh". Zanimivo je, da se Bloch domala v vseh svojih delih vedno znova vrača k analizi tega Hamsunovega opisa trenutka, ko dekletce zavpije: "Pomislite, dežuje!" Očitno gre po Blochu za prepričljiv opis doživetja, kako osupljivo je preprosto biti, in nič manj ni osupljiva izjava ne-bit, ugotavlja Bloch. Vse, kar je, bi lahko bilo tudi drugačno. Sled, ki

¹¹ Karola Bloch, Adelbert Reif (Hrsg.): "Denken heißt Überschreiten". In memoriam Ernst Bloch (1885-1977), str. 22.

¹² Zanimiva je Adomova ocena tega Blochovega dela, mestoma celo nenaklonjena. Glej Theodor W. Adorno: Noten zur Literatur II, Suhrkamp, Frankfurt 1974, str. 233-250.

vodi k odkrivanju nečesa, kar-še-ni, pričanja s čudenjem, strmenjem in ravno sled je stvarna, obstaja, je.

Iz Blochovih Sledi izhaja med drugim tudi pomembno opozorilo, če bi filozofi negovali zavest o tem, kar je Platon prvi izrazil kot začetek filozofije, bi verjetno ne mogli razpravljati o koncu filozofije. Bloch se kritično sprašuje, koliko filozofov je dejansko ohranilo thaumázein, ta arhé filozofije, kot "kažipot začetka". Ugotavlja, da skoraj nobeden ne ohranja "sprašujočega čudenja" dlje kot do prvih odgovorov; nihče ne meri več problemov na njem. Ni enostavno priti od čudenja k spraševanju, še težje je najti jezik, ki daje odgovore v soglasju oziroma v hkratnem napredovanju s čudenjem, s tem, kar Bloch poimenuje z izrazom "das mittönnende 'Selberstaunen'"¹³.

V pomanjkljivem ohranjanju zavesti o čudenju Bloch očitno vidi razlog za dejstvo, da filozofija svojih problemov ne zna več razvijati naprej s pomočjo te kategorije. Hkrati pa opozarja, da se thaumázein pri velikih filozofih vendarle ohranja. Strmenje je prisotno celo v velikih sistemih, neko že izgotovljeno filozofijo naredi nemirno, negotovo. V Sledih je zanimiv del, kjer Bloch opozarja na to, da so veliki metafiziki thaumázein vendarle negovali. Če povemo v Blochovem sugestivnem jeziku, si je filozof, ki mu to uspe, še v svoji pozni starosti ohranil sled do nečesa svežega, mladostnega. Thaumázein je v ohranjanju sledi med modrostjo starosti in svežino otroškega sedemnajstletnega pračudenja.

Mislím, da je Bloch s to primerjavo lepo razkril in opisal v čem je in kako deluje hevrístično počelo v filozofiji. Je kot vzporedna vrtna, vrelec, ki ne sme usahniti ob vsem že nakopičenem znanju pozne starosti. Rečeno v Blochovem stilu, gre za nemir, ki žene naprej kot utopija in ki nas jemlje s seboj. Bloch celo svetuje¹⁴, da je to treba od časa do časa negovati kot nekakšno jutranjo meditacijo, ki pogloblja instinkt za razumevanje sicer prikritih skrivnosti sveta. Svet se nam odpre! Kako zdaj razumeti ta instinkt za razumevanje še nečesa neodkritnega in neposredovanega? Tu je v oporo Adornova ocena Blochovih Sledi, ki je zanimiva po tej plati, ker izpostavi analizo Blochovega jezika z vidika določene filozofije jezika.

Adorno je Blochov mišljenjski postopek označil kot pripovedniški, ki spominja na "pustolovsko zgodbo o potovanju k utopičnemu kraju". Podton tega pripovedovanja emfatično opozarja na nekaj, kar bi lahko bilo drugačno "od vedno enakega". Posrečena je Adornova ocena pripovedniškega tona te filozofije, ker "ponuja paradoks naivne filozofije"¹⁵, tj. otroštvo. In otroštvo, kot tisto najbolj neposredovano, Blochova filozofska misel spreminja v najbolj neposredno. Če sledimo Adornovi oznaki Blochovega jezika kot pripovedniškega, potem je sprejemljiva ocena, da to, kar zveni v tem pripovedniškem tonu, ni material razmišljanja, temveč nekaj, kar vse prilagaja sebi in utaplja v sebi; dodajam, po izrazito blohovskem vzoru, vse prisvaja po sebi, s svojim jazom. Ravno to, kar je Bloch v vseh svojih razmišljanjih izrazilo izpostavil, je Adorno premalo poudaril, namreč, da subjekt, jaz mora biti zraven, nikakršna brezosebnost ne more dati ustvarjalnega načina filozofiranja. Se je mar Adorno, še posebej pozni Adorno, temu brezosebnemu "se", znal izogniti?

¹³ Ernst Bloch: Spuren, Band 1, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 217.

¹⁴ Ibidem, str. 217-218.

¹⁵ Theodor W. Adorno: Blochs Spuren. Zur neuen erweiterten Ausgabe 1959. Cit.iz Noten zur Literatur II, Suhrkamp, Frankfurt 1974, str. 235.

Tisto še-ne in tega kar-še-ni Blochova filozofija lahko odkriva z močjo tradicionalnega, tj. strogo metodološkega načina filozofiranja. S tem, ko Bloch zanika možnost konca filozofije - predvsem s thaumázein - hkrati opozori na marsikaj neodkritega v zgodovini filozofije, v naši filozofski zavesti še-neposredovanega, in vsekakor mu je priznati, da je v Sledeh zelo zanimivo njegovo opozorilo o tem, kako ostaja čudenje dejavno v velikih filozofskih sistemih. Seveda se takoj postavlja vprašanje, kako in kje konkretno je to pri tem ali onem filozofu razvidno. To omogoča novo branje, drugačno razumevanje zgodovine filozofije, tega in onega filozofa in formiranje nove govorice o filozofsko preteklem. Smisel tega postopka ni samo v prevrednotenju že danega, temveč je hkrati tudi upor proti ustaljeni dogmi.

V kar nekaj svojih delih Bloch hudomušno pripominja, da so filozofi ljudje, ki jim je mišljenje težja stvar kot ostalim, imajo pa razvitejši čut za čudenje, tako npr. v *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte* (1977)¹⁶ in v *Erkennbarkeit der Welt* (1980)¹⁷. S čim prične mišljenje, se sprašuje v delu *Spoznavnost sveta? S čudenjem, strmenjem in osuplostjo nad tem, kar je, to pa takoj poraja vprašanja in spraševanje, kako sploh preživeti v tem, za človeka tako negostoljubnem in nelagodnem svetu. In spoznavnost sveta pomeni spreminjanje sveta na podlagi spoznavanja.*

Svet je neskončno velik, ugotavlja Bloch v *Vmesnih svetovih* v zgodovini filozofije, in v njem je vse! Mišljenje sproža potreba po preživetju v njem in vedenje je hkrati spoznanje, ozaveščanje svojih lastnih potreb; prva je ta, da živimo ter preživimo, in mišljenje je le kot sredstvo, da si v tem neskončno velikem svetu uredimo svoje domovanje. To dejstvo je prej tu kot vprašanje zakaj in vse to je predpostavka za nastajanje človeka kot človeka (*Menschwerdung*). Tudi "ekstremno človeško kot čudenje"¹⁸, sicer začetek filozofije, Bloch razume v času svojega bivanja v Vzhodni Nemčiji kot rojstno mesto tiste problemske situacije, ki vedno bolj temeljito prepozna svoje najbistvenejše potrebe. To je tudi njegov najbolj materialistični poudarek - vendar nikakor ne dogmatski - glede izvora in nastanka kategorije thaumázein.

V uvodu k temu delu, imenovanem tudi *Aus Leipziger Vorlesungen*, je izrazil poudarek na tem, da je mišljenje nastalo iz dela, toda takoj v naslednjem stavku Bloch pove, da je ta izvor v času nastajanja starogrške filozofije že zelo odrinjen. Mislim, da je eden sprejemljivih razlogov in odgovorov na vprašanje, zakaj je Bloch tako zelo vztrajal na reaktualizaciji kategorije thaumázein kot najbolj pristnega izvora mišljenja in filozofije, še v tem, ker se je krčevito upiral dogmatizmom vseh vrst, dokončnim in enkrat za vselej veljavnim odgovorom, tudi po vzoru teorije odraza iz vrst marksistične ortodoksije.

Vsi ljudje se rodijo kot filozofi, toda le malokdo obdrži to izjemno kvaliteto v času, ko odraste, meni Bloch. Prvobiten filozofski afekt se kaže že v tem, da človek z odprtimi usti stoji pred nečim in se sprašuje: zakaj dežuje, zakaj je kruh na eni strani rjav in na drugi svetel, zakaj to in zakaj ono? Otroško čudenje običajno traja samo tako dolgo, dokler ne prejme odgovorov, nato odmre. Filozofom uspe obdržati in negovati čut za čudenje, ki je predpostavka za sprašujoče mišljenje, brez tega pa mišljenje ne more napredovati. Zanimivo je, da Bloch znano vprašanje, zakaj je sploh nekaj in ne nič, razume kot "pristno otroško vprašanje", na katero tudi odrasli ne morejo odgovoriti. A

¹⁶ Ernst Bloch: *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte*, Band 12, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 12.

¹⁷ Ernst Bloch: *Abschied von der Utopie? Vorträge*. Hrsg. von Hanna Gekle, Suhrkamp, Frankfurt 1980, str. 120.

¹⁸ Ernst Bloch: *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte*, str. 12.

četudi bi odgovor bil tu, se pravo spraševanje s tem ne more pomiriti in ne zadovoljiti, sprašujoče mišljenje dokončne odgovore odklanja. To držo lahko po Blochu razumemo celo kot ohranjanje budnosti antimitičnega v razmišljanju. Od začetkov starogrške filozofije vemo, da se je filozofija zapisala antimitičnemu momentu. Pri tem ne gre za kritiko mita v tistem pozitivnem prometejskem izročilu, tudi ne za reaktualizacijo mita v platonizmu, ali pri poznem Schellingu, temveč za kritiko tistega mišljenja, ki poraja dokončne, nič več spremenljive odgovore. V tem vidi Bloch veličino Kantovega razsvetljskega načela, po katerem je nedoraslost mišljenja samo v tem, da se da voditi po nečem drugem in ne sam s seboj. Ravno ta substancialni odnos mišljenja (substancialnost v pomenu opredeljenosti po samem sebi, ne po drugem oziroma s Kantom rečeno v obliki veleznika *sapere aude*) Bloch v *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte* razume kot najpomembnejše in najodločilnejše v zgodovini filozofije. Kar je Kant izrekel v obliki definicije, to je dejansko sploh omogočalo zgodovino filozofije, je njeno najbolj konstitutivno načelo, tako glede nastanka filozofije, kot glede poti, po kateri naj filozofija gre v prihodnje.

Blochova aktualizacija Kantovega razsvetljskega načela filozofiranja v kontekstu razmišljanj o kategoriji *thaumázēin* je zelo umestna. Da *thaumázēin* bistveno stopa v razsvetljsko načelo razmišljanja - razsvetljenstvo kot odločnost in pogum posluševati se svojega lastnega uma - se da utemeljiti še s Kantom samim in njegovim načinom filozofiranja. Kant izrecno pravi v sklepu (*Beschluss*) Kritike praktičnega uma, "da dve stvari navdajata duha z vedno novim in naraščajočim občudovanjem (*Bewunderung*) in spoštovanjem, kolikor bolj pogosto in stalno se mišljenje s tem ukvarja: zvezdnato nebo nad menoj in moralni zakon v meni". Tega dvojega ni domnevati in iskati zunaj nas, temveč je neposredno "povezano z zavestjo moje eksistence". V Kritiki presodnosti § 29 in § 62 v zvezi s čudenjem izrecno opozori na njegovo trajnost v procesu filozofskega razmišljanja. Začudenje kot afekt, ki ga sproža predstava o neki novi stvari, je kot občudovanje, tj. začudenje, ki ne preneha, je nekaj trajnega (§ 29) oziroma občudovanje pomeni vedno znova vračajoče se začudenje (§ 62). Začudenje (*Verwunderung*) sicer sproži proces raziskovanja, toda zanj nikakor ne zadošča. Zato, da bi mišljenje izoblikovalo pravo védenje, potrebuje strogo raziskovalno metodo in Kant želi spoznati tako modrost, ki to obvladuje. Varuh te modrosti pa "mora vsak trenutek ostati filozofija".

Zanimiv je vpogled v to, katere dele zgodovine filozofije in njene konkretne prispevke raziskuje Ernst Bloch, saj iz mnogih, navidez absurdnih nauk izhaja neverjeten ustvarjalni duh mišljenja, ki ohranja nemir in *páthos* čudenja. Bloch opozori na t.i. vmesne svetove v zgodovini filozofije, kar je tudi naslovna formulacija njegove knjige, ki obravnava to temo. Vmesni svet ni intermundan v epikurejskem smislu. V *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte* v uvodu najprej opozori na nekatere zavržene in pozabljene dele zgodovine filozofije, ki sprožajo resnično občudovanje in strmenje zaradi ustvarjalnega duha mišljenja, ki je nehote gradilo iz lastne avtoritete po vzoru izreka *sapere aude*, kljub priúskom katerekoli ideologije. Ni malo prispevkov v zgodovini filozofije, ki so bili krivično odrinjeni, nepriznani ali izpostavljeni prisilni pozabi. Bloch našteje kar nekaj takih obdobij: srednjeveška sholastika, filozofija renesanse kot samostojna filozofija in ne deklarirana kot predstopnja novoveške filozofije, nauk o naravi Scottusa Eriugena, Roscelinijev nominalizem, obdobje mistike itd. Vse to so t.i. vmesni svetovi.

Tako kot so bila izpuščena obdobja v zgodovini filozofije, tako so tudi izpuščeni deli filozofije pri tem ali onem filozofu. Pri Akvinskem, v Descartesovem nauku o vrojenih idejah, pri Leibnizu so še po Blochu taki vmesni svetovi. To velja tudi za Kantovo zgodovinsko pojmovanje svobode in celo za poznega Schellinga in dele njegove mitologije. Bloch s tem naštevanjem ponudi kar nekaj sugestivnih tem za nov in drugačen pristop razumevanja zgodovine filozofije, za pristop, ki je izziv, in po mojem, drzen poskus upreti se strašni moči navade. Priznati mu je, da je uspešen, še posebej na vseh tistih mestih, ko ideološkim imperativom - in tudi ideologij je več, nikakor ne ena sama - s pomočjo Blochovega načina razmišljanja lahko oporekamo veljavnost in domovinsko pravico v filozofiji najprej in samo zato, ker ideološko pač ni strokovni kriterij.

Vsekakor zelo pritegne Blochovo opozorilo iz pogovora z Adelbertom Reifom, ugotovitev, ki jo je pred tem zapisal že v Sledih, namreč, kako ostaja čudenje dejavno v velikih filozofskih sistemih. Kako je to razpoznavno? Kje, recimo pri Heglu, ostaja čudenje dejavno na poti od njegovih začetnih poskusov izgradnje sistema, pa vse do izoblikovane celote svoje filozofije, ki jo naslovi z izrazom Enciklopedija? Še bolj pa, ali je v zaključku sistema samega vendarle nekaj, kar ohranja nemir čudenja v smislu možnosti napredovanja in iskanja, tega, kar sprašuje naprej? Kako in s čim je to pri Heglu izraženo? Zanimiv je zaključni del Blochovih *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte*, kjer Bloch v dveh krajših sestavkih spregovori o Heglu, v *Zu Hegels Gestaltlehre* ter v *Kalkülwesen und Prinzip*.

Znano je, da si je Hegel v svojem znanstvenem oblikovanju prizadeval ideal svojih mladostnih let spremeniti v formo refleksije, v sistem, kot to tudi sam poroča v enem izmed svojih pism Schellingu, 2. XI. 1800. Le redko kateri filozof se je zaradi tega toliko ukvarjal z vprašanjem predpostavke začetka v filozofiji. Bloch zato upravičeno komentira, da po tej plati Heglova filozofija ostaja vseskozi "anamneza začetka" po vzoru platonskega spominjanja. Toda glede na celoto Heglove filozofije je po Blochu absolutno nesprejemljiva popularna teza, po kateri Heglova filozofija razpade na t.i. progresivno metodo in konservativen sistem.

Kot je razvidno iz predgovora k *System der Wissenschaft. Erster Theil, die Phänomenologie des Geistes* iz leta 1807, "ni metoda nič drugega kot izgradnja celote v svoji čisti bistvenosti"¹⁹. Toda celota je dejanska šele skupaj s svojim nastajanjem, saj je cilj zase "neživa občost", je kot goli rezultat, ki je tendenco zapustil za seboj. Hegel si prizadeva za dialektično metodo, ki kot edino resnična metoda filozofske znanosti mora posredovati tok stvari same. Kar je fundamentalna postavka dialektične metode, je po Heglu teorija konkretnega pojma (*der konkrete Begriff*), in že v *Fenomenologiji* imenuje "gibanje védenja pojem". To je nemajhen razlog, da celoto svoje filozofije, izdelane v vseh posamičnih delih leta 1817 naslovi z *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, kajti kot Ernst Bloch v svojem delu *Subjekt-Objekt* zapiše, gre pri tem za to, da se je Hegel "vedno rogal mišljenju, ki se dogaja zaradi samega sebe. Njegov pojem ima oči in je od vsega začetka enciklopedično naravnano"²⁰... Enciklopedija torej in ne sistem!

¹⁹ G.W.F. Hegel: *Phänomenologie des Geistes*, Meiner, Hamburg 1952, str. 23.

²⁰ Ernst Bloch: *Subjekt-Objekt. Erläuterungen zu Hegel*, Band 8, Suhrkamp, Frankfurt 1977, str. 179.

Če opazujemo Heglovo Enciklopedijo - ki bi jo pod vplivom Blochove interpretacije Hegla lahko poimenovali kar z izrazom oči pojma - kot celoto njegove filozofije, potem se upira oznaka zaprt sistem. Bloch jo domiselno primerja s stavbo, ki sestoji hkrati iz centrifugalnega in centripetalnega gibanja. Totaliteta kot celota v podobi Enciklopedije, še vedno ostaja substanca kot subjekt, kot "utopično-odprta totaliteta", pove v Leipziških predavanjih. Kajti postopek te totalitete ni dokončna dedukcija, temveč dialektika, ki ne izhaja iz logične nujnosti, temveč kot tok stvari same iz realne procesualnosti sveta, ki ni zaključen kot kakšna knjiga o sistemu. Zatorej Blochov sklep: "Novo na tej filozofiji je filozofija možno novega."²¹

Z vsemi temi opozorili je Bloch uspel pokazati, kako je Hegel v procesu svojega razmišljanja ohranjal "refleksijsko napetost uma", tj. nemir mišljenja, ki vedno napreduje, in v tem smislu, glede na celoto svoje filozofije, v sebi še neguje sposobnost sprašujočega čudenja. Mišljenje je "bistveno negacija nečesa neposredno danega", tj. neposredovanega, pove Hegel v Enciklopediji (§ 12), in če je Bloch dejstvo smrti razumel po heglovski kot ugaslo negacijo, kot negacijo, ki svoje lastne negacije iz sebe ne more dati več in s tem tudi ne nikakršnega posredovanja, potem je kaj malo možnosti, da je pri Heglu - glede na njegovo prej omenjeno razumevanje mišljenja - lahko govoriti o ugaslem čudenju, ko je celota njegove filozofije že izoblikovana.

Sama Heglova razmišljanja o thaumázein so v tem kontekstu manj pomembna, čeprav jih glede na njegovo pojmovanje izvora potrebe po filozofiranju in predpostavke začetka v filozofiji ne moremo zaobiti. Glede najbolj produktivnega načina razmišljanja in napredovanja v filozofiji - potem, ko je filozofija enkrat kot dejstvo že tu - je Hegel v Zgodovini filozofije, v poglavju o Sokratu, izrazilo naklonjen dvomu. Tej njegovi naklonjenosti dvomu (še posebej, če dvom razumemo kot absolutno predpostavko začetka in s tem edino možno napredovanje v filozofiji) so mnogi oporekali s Platonovimi argumenti, namreč, kdor dvomi, ta je že razmišljal. Dvom je rezultat razmišljanja in ne začetek. To velja tudi za tiste filozofije v zgodovini filozofije, ki jih označujemo za skepticizem. Skepticizmi ne začenjajo s skepticizmom - podobno kot tudi ne agnosticizmi - temveč z njim končujejo, kot že sklenjeno védenje po daljšem procesu razmišljanja. Vendar Hegel v Filozofiji zgodovine, v II. delu o grškem svetu, med najbolj bistvene elemente grškega duha vključi ravno thaumázein. "Kot pravi Aristoteles, da izvira filozofija iz začudenja (Verwunderung), tako izhaja tudi grški pogled na naravo iz tega začudenja."²² Čudenje, čigar vsebino tudi Hegel opredeljuje s spraševanjem, tako ni samo značilnost filozofije. Grkovo dojemanje in njegov pogled na svet opredeljujeta dve kategoriji: "Začudenje in slutenje (Ahnem) sta tu osnovni kategoriji."²³ Hegel opozarja, da ta starogrški duhovni začetek ni poznejša, nasilna razlaga o Grkih, temveč so to oni sami, njihovo védenje sveta, s katerim dojemajo in opredeljujejo smisel in pomen vsega bivajočega - dobesedno: "Grškemu duhu sta izhodišče slutnja in začudenje in tako napreduje k postavljanju pomena."²⁴

Kar Grki dojemajo in sprejemajo, to oblikujejo v nekaj duhovnega. Tudi način, kako se ljudje med seboj združujejo in povezujejo v skupnost, je nekaj duhovnega, tj. zakon in duhovna nravnost in ne vezi krvnega sorodstva. Tako je Heglu ravno s pomočjo čudenja

²¹ Ernst Bloch: *Zwischenwelten in der Philosophiegeschichte*, str. 335.

²² G.W.F. Hegel: *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Frommann, Stuttgart 1961, str. 308-309.

²³ *Ibidem*, str. 309.

²⁴ *Ibidem*, str. 314.

uspelo pojasniti čudoviti svet Grkov, ki po Marxu, v Ekonomsko-filozofskih rokopisih, še ne pozna "abstraktnega sovraštva med čutom in duhom".

Če je za Hegla skrivnost Grkov zgoj v tem, da so kot ljudstvo to, kar so bili, postali zahvaljujoč sami sebi in nikomur drugemu, potem po Marxu abstraktnega sovraštva med čutom in duhom pri Grkih ni zato, ker je človeški čut za naravo kot človeški čut narave, rezultat lastne človekove dejavnosti. Ali je človeštvo pozneje izgubilo smisel za negovanje čudenja zaradi nastopa abstraktnega sovraštva med čutom in duhom, če parafraziramo Marxa dobesedno? Mar ostaja čudenje, kot človekov pogled na svet, vse do danes samo prestiž starih Grkov? To so vprašanja, ki ostajajo po Heglovi analizi elementov grškega duha. V imenu česa se je človeštvo odreklo thaumázein in ali ga danes recimo lahko ponovno prikliče in obudi sodobna, ekološko ozaveščena misel?

Kar je izginilo iz življenja in pogleda ljudi in glede na Grke ostaja le nedosegljivi vzor, to je uspelo ohraniti filozofiji. Vsaj po heglovskem izročilu je filozofija ohranjanje zavesti o tem. Nedvomno moramo Ernstu Blochu priznati - in to je zelo produktiven blohovski kontekst ponovnega branja in reaktualizacije tega ali onega filozofa, ali kar celega obdobja iz zgodovine filozofije - pomembnost njegovega opozorila o izvoru filozofiranja, tj. thaumázein in o sposobnosti ohranjanja tega. Gre za ozaveščanje, ki je po Blochu lahko trajni vir za filozofijo, tudi v že omenjenem pomenu nemožnosti konca filozofije. Vsekakor zelo smeli Blochov podvig. Pri vsem tem pa je poskus odgovoriti na vprašanje, kaj ohranja filozofijo in filozofiranje, mnogo preprostejši kot bi pričakovali. Sodobni, aktualni kontekst reaktualizacije filozofske kategorije thaumázein bi po Blochovi sugestiji bil ravno v tem, da skušamo opazovati, kako veliki filozofi in deli filozofije niso dopustili v sebi ugasniti zmožnost čudenja. Vsekakor je Bloch sam filozof, ki tega ni dopustil. Nasprotno!